

УДК 821.161'01-97«11/13»

Світлана Шуміло

ХУДОЖНІЙ СТИЛЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО КНИЖНИКА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

DOI: 10.5281/zenodo.4756355

© С. Шуміло, 2021. CC BY 4.0

Мета статті полягає в систематизації теоретичних знань із проблеми визначення художнього стилю як літературознавчої категорії. Подано докладний розгляд класичних праць, присвячених проблемі художнього стилю. Мала їх кількість обумовлена загальноприйнятим у філології принципом розглядати категорію стилю як лінгвістичну, тож аналіз літературознавчих розвідок є вкрай **актуальним** задля позначеної проблеми, яка потребує рішення. Використані **методи** спостереження, порівняння та аналізу. **Новизна дослідження** полягає в систематичному уточненні того, як саме філософи, культурологи та літературознавці розуміють художній і літературний стиль, із якими іншими категоріями пов'язують його та як розрізняють стиль середньовічного письменника та «стиль епохи». Ми простежуємо процес накопичення знань із цієї проблематики, а також те, як поступово поглиблюється розуміння художнього стилю, індивідуального стилю, літературного стилю та «стилю епохи». У дослідженні зроблено акцент на специфіці сприйняття категорії стилю в середні віки. **Висновок** стосується нерозривного зв'язку притаманних цьому періоду «стилів епохи» зі світобаченням людини, її середньовічним – християнським – уявленням про всесвіт, його закономірність, справедливість та підпорядкованість божественній ідеї. У заключній частині статті подано короткий начерк подальшого розвитку подій, коли на зміну середньовічній картині світу приходять інша свідомість із іншою естетикою.

Ключові слова: художній стиль, літературний стиль, середньовічний книжник, «стиль епохи».

Стиль є однією з основних мистецтвознавчих, а отже, і літературознавчих категорій, що обумовлює крайню складність його точного визначення: саме основні, базові категорії, як правило, мають багато тлумачень і потребують уточнення. На початку XX ст. німецький мистецтвознавець Г. Ноль присвятив цій темі монографію «Stil und Weltanschauung», у якій стиль ототожнювався зі світоглядом і розумівся як «форма світогляду»¹.

Світоглядний стиль, з точки зору цього автора, обов'язково відображається у творчості художника, хоча саме світогляд може залишатися в художника й неусвідомленим. Г. Нолем були зроблені спроби співвіднесення тих чи інших художніх стилів із певними типами світогляду: пантеїстичним, ідеалістичним і т. д. У зв'язку з чим Г. Ноль вводить термін «стиль-світогляд», об'єднуючи два по-

¹ Nohl H. Stil und Weltanschauung. Jena, 1920. S. 12–33.

няття в одному. Спостереження німецького вченого актуальні, оскільки сприяють розумінню стилю не тільки як поетичної характеристики художнього твору, але й як свого роду філософської категорії, як позалітературного явища, яке тісно пов'язане з літературою.

У 60-і рр. ХХ ст. дослідники В. Н. Хмара² та А. Р. Григорян³ підтримали та розвинули ідеї Г. Ноля. «Стиль, – за словами А. Р. Григорян, – це естетична закономірність, що виявляється в художньо-світоглядній єдності окремого твору мистецтва, всієї творчості того чи іншого художника або цілого напрямку»⁴. Якщо світогляд – це ставлення письменника до всього світу, то вибір проблем, що хвилюють автора, і їх художні рішення, з точки зору А. Р. Григорян, визначається стилем письменника.

У 1960-ті ж роки в радянському літературознавстві та мистецтвознавстві активно вирішується проблема визначення поняття «художній стиль» в роботах О. М. Соколова⁵, О. В. Чичеріна⁶, Г. Н. Поспелова⁷ та інших. Усіх названих авторів об'єднує визначення стилю як єдності змісту та форми, усіх елементів і всіх сторін художнього твору. Якщо в ранніх роботах поняття стилю виносилося за межі літератури або мистецтва як такого, коли стиль ставав невід'ємною частиною світогляду або навіть ототожнювався з ним, то в радянському літературознавстві було намічено деяке зближення поняття стилю з художньою формою твору. Мабуть, тільки в працях О. В. Чичеріна збереглося найбільш близьке до «світоглядного» розуміння стилю. О. В. Чичерін замінює світогляд ідеєю і під цим кутом розглядає інформацію про категорію, яка нас цікавить. «Читає, – пише він, – іде від розуміння стилю до більш тонкого і повного розуміння образу, почуття і думки, цілісного строю ідей. Між тим та іншим – нерозривний зв'язок»⁸.

Резюмуючи попередні роботи мистецтвознавців і теоретиків літератури в області стилістики, О. Ф. Лосев створює монографію «Проблема художнього стилю», у якій, на наш погляд, дається найбільш містке визначення обговорюваної категорії. Учений відійшов від розуміння стилю як «єдності прийомів твору» (В. М. Жирмунський⁹), або «форми світогляду» (Г. Ноль), або «естетичної властивості творів» (Г. Н. Поспелов), або, нарешті, «ідейності форми» (О. В. Чичерін). Для О. Ф. Лосева стиль – це, перш за все, принцип організації твору, філософська установка, необхідна для народження твору мистецтва. Дослідник спирається на ранні концепції стилю, але йде як від повної ідеалізації цієї категорії, так і від її крайньої формалізації. Іншими словами, художній стиль, з точки зору Лосева, – це «принцип конструювання самого художнього твору, взятого у всій його повноті і товщі, у всьому його художньому потенціалі»¹⁰. За висловом вченого, «стиль є “як” художнього твору, у той час як останній є “що”, створене художником і нами сприйняте»¹¹. І це «як» ні в якому разі не зводиться тільки до форми, воно тісно пов'язане зі світоглядом художника, яке й лежить в основі принципу конструювання.

Отже, між художнім стилем і світоглядом художника існує найтісніший зв'язок, і вивчення певного художнього стилю повинно бути пов'язане з хоча б частковим вивченням, прийняттям до уваги того чи іншого світогляду; у нашому

² Хмара В. Н. Эстетический идеал и индивидуальный стиль художника: Дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук. Москва, 1968. 260 с.

³ Григорян А. Р. Литература и теория. Ереван: Советкан грох, 1976. 316 с.

⁴ Там же. С. 118.

⁵ Соколов А. Н. Теория стиля. Москва: Наука, 1968. 298 с.

⁶ Чичерин А. В. Идеи и стиль: о природе поэтического слова. Москва: Советский писатель, 1968. 274 с.

⁷ Поспелов Г. Н. Проблемы литературного стиля. Москва: Наука, 1970. 300 с.

⁸ Там же. С. 5.

⁹ У 1928 р. В. М. Жирмунський закликав до вивчення «телеологічного поняття стилю як єдності прийомів» (Жирмунський В. М. Вопросы теории литературы. Ленинград: Academia. 1928. С. 28).

¹⁰ Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. Киев: Collegium, 1994. С. 218.

¹¹ Там же. С. 219.

випадку, – світогляду середньовічного книжника і, почасти, тодішнього читача. Досліджуючи стиль, ми вивчаємо той фундамент, на якому сконструйовано твір, тобто сукупність переконань, пріоритетів, етичних і естетичних норм і догм, через призму яких письменник дивиться на світ.

Розуміння стилю як світоглядної категорії знаходить відображення в багатьох історико-літературних дослідженнях, зокрема, воно найбільш характерно для праць, присвячених літературам стародавнього і середньовічного Сходу. С. С. Аверинцев у монографії «Поетика ранньовізантійської літератури» активно користується термінологією О. Ф. Лосева і продовжує розробку його підходу до стилістики, приділяючи особливу увагу естетичним уявленням, характерним для середньовічного світу. Як пише С. С. Аверинцев, є два шляхи у вивченні мистецтва давнини. Стародавні літератури, перебуваючи ще у самих своїх витоків, не знайомі з категоріями виду, стилю, жанру мистецтва, з поняттями етичного та естетичного. Їх, отже, не можна описати за допомогою сучасної термінології. Перший шлях – виходити зі сформованих за останні століття наукових уявлень про мистецтво, «заново будувати» середньовічну культуру, «збирати, монтувати її з уривчастих міркувань, що живуть в абсолютно іншому контексті»¹². Другий шлях – «йти від внутрішнього ладу середньовічної картини світу»¹³. Дослідника, що йде цим шляхом, цікавить «внутрішній склад колишнього духовного життя, взятий як ціле»¹⁴. Дослідження ранньовізантійської літератури для С. С. Аверинцева стає можливим тільки після екскурсу в історію ранньовізантійської естетики. Ба більше, дослідник вимагає від себе та своїх читачів не просто ознайомлення з естетичними уявленнями середньовічного світу, а саме занурення в них. Поетика й естетика тісно пов'язані між собою: перша безпосередньо залежить від другої. «Історія естетики щодо таких епох (тобто стародавнього світу) повинна набути форми широкої типології стилів світосприйняття», – пише С. С. Аверинцев. Як історія естетики неможлива без історії стилів світосприйняття, так і дослідження в області стилістики неможливі без уваги до естетики і філософської картини світу давнього автора.

У зв'язку з цим виникає необхідність розглянути ще одне важливе явище середньовічної естетики та, зокрема, літератури – так званий *стиль епохи*.

Стиль давньоруської літератури нерозривно пов'язаний з поняттям «стилю епохи». Це явище було названо Д. С. Лихачовим однією з найхарактерніших рис середньовічної культури. «Специфіка окремих мистецтв, – пише Д. С. Лихачов, – в середні століття виражена слабше, ніж в новий час, – одночасно сильніше, ніж у новий час, позначається спільність всіх мистецтв, їх об'єднаність “стилем епохи”»¹⁵.

«Художнє обличчя епохи», або «стиль епохи», за запропонованою Д. С. Лихачовим концепцією, може проявлятися на певних стадіях розвитку культури, тобто стадіях розвитку естетичної свідомості, оскільки категорія стилю тісно пов'язана з природою цієї свідомості. Середньовіччя стало саме таким зручним для виникнення єдиного стилю періодом. Для цього часу характерна особливо чітка «наповненість усіх видів мистецтва єдиними стилетвірними началами»¹⁶. У середні віки ще немає окремих напрямків у мистецтві і немає індивідуальних стилів художників. Ці обставини сприяють утворенню універсальних стилетвірних принципів, умовних форм і канонів.

У давньоруській культурі спільний естетичний початок можна спостерігати в архітектурі, скульптурі, прикладному мистецтві, живописі, музиці, словесному мистецтві, філософії та суспільній думці. Художнє, за словами Д. С. Лихачова,

¹² Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2004. С. 35.

¹³ Там же. С. 40.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили. Ленинград: Наука, 1973. С. 61.

¹⁶ Там же. С. 62.

як би розлито в житті. Життя підпорядковується якомусь єдиному художньому стереотипу. «Розвиток загального стилю епохи, – пояснює вчений, – полегшувався відсутністю чітких меж між літературою, іншими мистецтвами, природничими знаннями, суспільною думкою, відкритістю всіх форм культури та їх проникненням естетичним началом»¹⁷. Стиль стає обличчям епохи, історія давньоруської культури – історією зміни стилів. Тому стиль, із точки зору Д. С. Лихачова, – це «естетичний стереотип», «естетична інерція», яка на ранніх щаблях розвитку художньої свідомості підпорядковує собі всі форми естетичного сприйняття дійсності й усі форми художньої творчості¹⁸.

Єдність стилю в середні віки існувала завдяки тому явищу, яке Д. С. Лихачов назвав естетичною негнучкістю людей того часу. На думку вченого, найбільш визначальною рисою будь-якого стилю є єдність стилетвірних компонентів. Увесь твір художник підпорядковує якомусь єдиному стилістичному «модулю». І форма, і зміст відповідають певній художній «мірності». Вони, у свою чергу, об'єднують внутрішню та зовнішню, форму та зміст, ідею та її втілення. Для цього художник користується певними повторюваними або подібними прийомами. Читач же або глядач повинні, у свою чергу, розпізнати подібність цих прийомів і вловити єдність стилю, а тим самим – відтворити, повторити в своїй свідомості «той вічно дієвий творчий акт, який завжди лежить в основі будь-якого твору мистецтва»¹⁹. Ще В. М. Жирмунський визначав значення стилю як явища, що полегшує завдяки своїй цілісності і систематичності рецепторну діяльність особи, яка сприймає²⁰.

Будь-яке сприйняття художнього твору – це певний творчий акт, який відбувається за підказкою художника. Ця причетність реципієнта до творчості художника становить, за словами Д. С. Лихачова, ту «насолоду» твором мистецтва, без якого творчість не може існувати. Творчий акт реципієнта далеко не легкий. Сприйняття деяких творів вимагає серйозної естетичної підготовки, гнучкості естетичної свідомості. Стиль як єдність, як єдиний «принцип конструювання художнього твору»²¹, полегшує його апперцепцію. У зв'язку з цим Д. С. Лихачов знаходить природним, що «стиль епохи» виникає, як правило, у ті історичні періоди, коли сприйняття твору мистецтва відрізняється відносною негнучкістю, «жорсткістю», коли воно не стало ще пристосовуватися до змін стилю. Цим, на думку вченого, і пояснюється той факт, що мистецтво середніх віків ґрунтувалося на стилістичних канонах і етикеті. «Етикетність» художніх прийомів була покликана полегшити не тільки акт написання твору, а й акт його сприйняття. «Завдяки стилістичним канонам зростала “передбачуваність” у сприйнятті творів мистецтва. Зростала впевненість того, хто сприймає, у здійсненні очікуваного»²². Отже, «стиль епохи», на думку вченого, є «просякненням» (термін Д. С. Лихачова) всіх видів художньої діяльності єдиним стилістичним початком і одночасно є ознакою негнучкості естетичної свідомості, яка в середні віки ще не здатна швидко пристосовуватися до змін стилю.

С. С. Аверинцев, досліджуючи поетику ранньовізантійської літератури, також приходив до висновку про існування якоїсь єдиної стилістичної домінанти в різних видах художньої творчості раннього середньовіччя. Стилі він називає «скріпами», що гарантують єдність світосприйняття середньовічної людини²³. Аналізуючи причини виникнення єдиного художнього початку, він, як і Д. С. Лихачов, приходив до висновку, що єдність є наслідком особливостей тієї естетичної свідомості, яка характерна для середньовічної людини і диктується її теософськими уявленнями. Однак Аверинцев, на відміну від Лихачова, бачить у

¹⁷ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили. С. 64.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. С. 167.

²⁰ Жирмунский В. М. Вопросы теории литературы... С. 51.

²¹ Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля... С. 218.

²² Лихачев Д. С. Развитие русской литературы... С. 168–169.

²³ Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы... С. 40.

цьому явищі не «негнучкість» естетичної свідомості, а особливість світосприйняття. Використовуючи той метод аналізу, який Аверинцев уважав єдино адекватним для вивчення давніх літератур, учений занурюється в систему середньовічних естетичних уявлень і реконструює філософську картину світу, властиву художникам раннього середньовіччя. Але перш ніж приступити до розгляду ранньовізантійської естетики, дослідник задається питанням: як можна говорити про естетику того історичного періоду, у який ані самого терміна «естетика», ані будь-яких відповідностей йому ще не існувало? А відсутність цього терміна характерна для всього середньовіччя. Перші роздуми про естетичне з'являються в європейській філософії лише в середині XVIII ст. На думку вченого, відсутність терміна свідчить про те, що античні та середньовічні мислителі та митці обходилися не тільки без дефініції «естетика», але, що набагато істотніше, і без самого поняття естетики. «Не тільки до суспільного функціонування, – пише С. С. Аверинцев, – а й до внутрішнього строю середньовічних естетичних учень належить те, що вони усвідомлюють і оформляють себе не як естетики. Вони не “примітивніше”, ніж така естетика, для якої внутрішньо необхідно усвідомити себе саме в якості особливої дисципліни; вони по суті – інші»²⁴. Ця «інакшість» середньовічних естетичних принципів стає для С. С. Аверинцева предметом особливо пильної уваги, саме тут вчений шукає розшифрування художнього «коду» середньовічної поетики і стилістики. В цьому суть його герменевтичного дослідного методу, який представляється нам найбільш актуальним в рамках нашого дослідження. Відсутність науки естетики в середньовіччі говорить про те, що всі інші форми осмислення буття мають сильну естетичну забарвленість. «Поки естетики як такої немає, немає і того, що не було б естетикою. А це означає, що історія естетики стосовно таких епох повинна набути форми широкої типології стилів світосприйняття»²⁵. Проводячи паралель між естетичною системою середньовіччя та історією розвитку стилістики, можна сказати, що в епоху, коли стиль художнього твору ще не усвідомлений своїм творцем як стиль, а художнє ще не сприймається як художнє, певна стилістична домінанта стає панівною над самими різними сферами культурного – і не тільки – життя. Іншими словами, якщо стиль ще не виділився в свідомості людини в певну категорію, значить все створюване пов'язане з певним стилем. Єдиному стилю підкоряються література, живопис, архітектура, музика, і стиль перетворюється в «стиль епохи».

З точки зору С. С. Аверинцева, причина цього перетворення полягає не тільки в негнучкості естетичної свідомості, а й в особливому сприйнятті буття, яке диктують філософські, а точніше, релігійні установки середньовічної людини. Буття в найзагальнішому значенні слова сприймається в цю епоху не як проста логічна і граматична зв'язка, не як тільки «покладання речі» (термін І. Канта²⁶), яким воно стало в Новий час, але як гармонійна цілісність, якій властива стильність в будь-яких її проявах. Основою такого світосприйняття стало християнство з його вченням про створення світу, взаємної любові творіння і Творця, спокутної Жертви і вічне Небесне царство. Буття в цій системі світосприйняття сприймається як благо, перевага, сукупність всіх досконалостей. «Звідси, – пише С. С. Аверинцев, – розроблене неоплатоніками і сприйняте християнськими платоніками виправдання космосу: все, що є в світі, є лише в тій мірі, в якій воно абсолютно; недосконале утворює як би порожнечу або тінь навколо буття і ні в якій мірі не може бути віднесене на рахунок останнього. Зла в деякому сенсі немає, бо наявне воно тільки як “нетость”»²⁷. Цьому присвячені практично всі твори Діонісія Ареопагіта, а слідом за ним – Августина-Аврелія, Максима Сповід-

²⁴ Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы... С. 35.

²⁵ Там же. С. 38.

²⁶ Кант И. Пролегомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука / Пер. М. Иткина. И. Кант. Сочинения: в 6 т. Москва: Мысль, 1965. Т. 4, ч. 1. С. 69–210.

²⁷ Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы... С. 44–45.

ника, Симеона Нового Богослова та інших отців і вчителів Церкви. У цьому – фундамент догматики християнства.

Якщо буття є благо, досконалість і краса для християнського світосприйняття, то не-буття, не-блага, а значить і не-краси немає. Тому немає нічого неестетичного, чи не-художнього. Усе, що не причетне до краси і гармонії, постає перед очима середньовічної людини як вада буття, тимчасове порушення або невідповідність. Цей своєрідний стиль світосприйняття, який С. С. Аверинцев пов'язує з поняттям естетики, безпосередньо впливає на розвиток художнього стилю, і розуміння світу й буття як досконалості виправдовує переважання єдиного стилю в різних сферах художньої та будь-якої творчої діяльності. Нічого, що не підлягає певному стилю, в середньовічному світі також немає як не-досконалого, як не-буття. Таке світосприйняття характерне для всіх художніх систем середньовічного Сходу, саме воно обумовлює особливості стилістики східних літератур, до кола яких після 988 р. увійшла й киеворуська література.

Із цієї позиції «стиль епохи» постає не тільки як ознака негнучкості естетичної свідомості, але в більшій мірі – як природний наслідок релігійно-світглядних принципів середньовічної людини. Це світосприйняття було засвоєно давньоруськими книжниками, художниками, архітекторами разом з прийняттям християнства. Єдиний ритм усього сущого, який уловлює релігійна свідомість давньоруського художника, зобов'язує останнього всі твори мистецтва підкоряти одній стилістичній домінанті. Поступово змінюючи один одного, стилі епохи виникають і зникають в різних напрямках мистецтва, стаючи з роками все менш об'ємними та місткими як у плані тих видів художньої творчості, які вони охоплюють, так і в їх хронологічних межах, допоки людина не почне рефлексувати над стилетвірними факторами, виникнуть поняття «естетика», «естетичне» – і завершиться епоха середньовіччя.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana M. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

Ancient Rus Writer's Art Style: Theoretical Aspect

*The article intends to systematize theoretical knowledge about determining art style as a literary category. We thoroughly examine classic works regarding art style issue. Their small number is caused by the principle common in philology to see the category of style as a linguistic one. Therefore, analysing literary studies is highly **relevant** for current issue to be resolved. We use **the methods** of observation, comparison and analysis in the research. **Its novelty** is in a systematic clarification of how exactly philosophers, culturologists and literary scholars understand art and literary style, what are the other categories they connect it with, how they differ a medieval writer's style and “epoch style”. We observe development of knowledge on this issue and enhanced understanding of art style, individual style, literary style and “epoch style”. The research emphasizes specificity of perceiving the category of style in the Middle Ages. **The conclusion** addresses indissoluble relationship between “epoch styles” typical for this period and a human outlook with medieval christian vision of the world, its regularity, justness and subjection to divine idea. The article's*

final part provides a short essay on further developments when a medieval worldview gives place to another conscience with another aesthetics.

Key words: art style, literary style, medieval writer, “epoch style”.

Дата подання: 5 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло С. Художній стиль давньоруського книжника: теоретичний аспект. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 68–74. DOI: 10.5281/zenodo.4756355.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2021). Khudozhnii styl davnoruskoho knyzhnyka [Ancient Rus Writer’s Art Style: Theoretical Aspect]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 68–74. DOI: 10.5281/zenodo.4756355.

